

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМОЗМІН ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В МОВІ ТВОРІВ О.КОБИЛЯНСЬКОЇ

У статті досліджуються особливості парадигматичних форм простого речення та засоби їх творення на основі морфологічних категорій часу і способу та співвідносних синтаксичних – індикативних та ірреальномодальних – у мові художніх творів Ольги Кобилянської. Набір ірреальномодальних видозмін простого речення доповнений формою допустової модальності, яка є системним виявом у синтаксичній парадигмі цієї предикативної одиниці.

Ключові слова: граматична форма, категорія, парадигма, модальність.

Татьяна Романюк

Особенности грамматических формозменений простого предложения в языке произведений О. Кобылянской

В статье исследуются особенности парадигматических форм простого предложения и средства их образования на основе морфологических категорий времени и наклонения, а также соответственных синтаксических – индикативных и ирреальномодальных – в языке художественных произведений Ольги Кобылянской. Набор ирреальномодальных видоизменений простого предложения дополнен формой уступительной модальности, которая является системным проявлением в синтаксической парадигме этой предикативной единицы.

Ключевые слова: грамматическая форма, категория, парадигма, модальность.

Tetiana Romaniuk

The peculiarities of the simple sentence grammatical form changes in the language of the Olga Kobylianska's fiction

The peculiarities of the simple sentence paradigmatic forms and the means of their formation on the basis of the morphological categories of time and mood and correlative syntactic – indicative and unreal modal in the language of Olga Kobylianska's fiction are discovered in the article. The set of simple sentence's unreal modal modifications is supplemented by the form of concessive value, which is the system manifestation in the paradigmatic of this predicative unit.

Key words: grammatical form, category, paradigmatic, modality.

Суттєвою ознакою будь-якої мови є поєднання форми зі значенням, плану вираження з планом змісту. Таке поєднання простежується у всіх ланках і на всіх рівнях мови і мовлення, у тому числі й на синтаксичному.

Розмежування мови і мовлення, досить поширені в сучасному мовознавстві, дозволяють досліджувати основну мовленнєву одиницю – речення – як ізольовано, так і в контексті, у зв'язку з іншими предикативними одиницями, де вона може найповніше виявити свій структурний та семантичний потенціал. За образним висловом Е. Бенвеніста, „Речення – це саме життя мови в дії. З реченням ми полишаємо сферу мови як систему знаків і потрапляємо в інший світ, у світ мови як засобу спілкування, вираженням якого є саме мовлення. Речення належить мовленню. Саме так його і можна визначити: речення є одиницею мовлення” [1, с. 447-448]. Визначення особливостей речення, таким чином, залежить від рівня його аналізу – як одиниці мови, мовлення, тексту.

Слугуючи потребам комунікації, речення набуває здатності відтворення та передачі цілого спектру відтінків значень, у тому числі й об'єктивномодальних. Саме перебування в текстовому оточенні, а отже й у певних смислових зв'язках з іншими його компонентами, „провокує” речення на певні формальні видозміни, що виступають як варіанти інваріанта.

Метою нашої статті є виявлення особливостей формально-граматичного творення простого речення та конструктивних елементів, які його забезпечують, у мові творів Ольги Кобилянської.

Усталене в структурно-семантичному синтаксисі поняття реченнєвої семантики як абстрактного змісту, що твориться формальним синтаксичним механізмом і конкретизується лексичним наповненням синтаксичних позицій, доповнюється в аспекті граматичної парадигми (парадигми словозмінного типу) такими виявами речення, що без зміни його структури, без уведення нових лексичних елементів забезпечують передачу всіх відтінків спектру об'єктивномодальних значень – індикативних та значень ірреальної модальності.

Об'єктивна модальність, яка властива кожному граматичному реченню, виявляє його зв'язок з денотативною ситуацією через граматичні (синтаксичні) категорії часу та способу, які є парадигматичнопосутніми.

У досліджуваних творах О. Кобилянської індикативні видозміни речення значно переважають над ірреально-модальними, що відповідає загальній тенденції їх уживаності в сучасній українській мові. Категорійним значенням індикатива є співвіднесеність фрагменту об'єктивної дійсності із часовим відрізком, у якому він відбувається, стосовно точки відліку – моменту мовлення: у момент мовлення, до нього чи після.

У двоскладних дієслівних реченнях центром їх граматичних формозмін виступає звичайно дієслово-присудок як носій таких предикативних значень речення, як час та спосіб, що забезпечує симетричність вияву указаних значень на морфологічному та синтаксичному рівнях. Граматичну парадигму речення відкриває індикативна форма теперішнього часу, у якій показником формозміни речення виступає морфологічна форма дієслова, напр.: *На заході, на гранчастім верху зеленої гори **стоїть** столітній одинокий дуб-великан; Ви **потребуєте** багато сонячного блиску і барв!; Я **тужу** за барвами, за світлом, за гармонією.* У недієслівних реченнях (субстантивних, ад'єктивних) роль формального показника індикативного значення теперішнього часу перебирає на себе дієслівна зв'язка *бути* в зазначеній граматичній формі (*є*), що, як правило, опускається, напр.: *Михайло – хлопець сильної будови, здоровий [...]; Характери поодиноких людей є аналогічні характерам поодиноких націй; Сава – залізний. З тіла тонкий, марний, а проте залізний; Ми люди, що знаємо лише землю! Вона чорна та й руки наші почорніли від неї, та проте вона свята.*

Показово, що парадигматичне значення теперішнього часу ад'єктивних речень з дієприкметником у ролі присудка не завжди збігається з морфологічним часом останнього, напр.: *Воздух напосний (мин.час) пахучою свіжістю...; Жінка призначена (мин. час) чоловікові, як смерть від бога.* Подібні парадигматичні форми речень засвідчують несиметричність морфологічного часу присудка з синтаксичним часовим значенням речення, що зайвий раз підтверджує самостійність часової категорії останнього. Формальним показником індикативного значення теперішнього часу речення в таких випадках виступає нульова зв'язка.

Індикативна форма минулого часу властива в мові творів О. Кобилянської різним структурним типам простого речення – двоскладним (дієслівним, субстантивним, ад'єктивним, адвербіальним) та односкладним. У дієслівних реченнях це синтаксичне значення симетричне з відповідним морфологічним значенням присудка, напр.: *Нараз вирунула недалеко постать; Спішив уже полями додому.* Формальним показником цієї парадигматичної форми у недієслівних реченнях виступає зв'язка *бути* у формі минулого часу. Напр.: *Ворожка оця була чарівниця; Він був дуб, не парубок; Я був тоді такий лютий на нього, що мало не вдарив його; Все було таке смутне!; Небо було захмарене; Гірко було все покидати; Йому було жаль дівчини[...]; Тут було темно й тихо.*

Парадигматичний вияв майбутнього часу дієслівних речень конституують відповідні морфологічні форми дієслів – проста і складена за відсутності складної, напр.: *Під тіткою розпадеться земля, а вуйко загнівається!; Але прийде літо, я піду до тебе!; Того не забуду я вам ніколи, вуєчку, ніколи!; З тих шовкових суконь дасть мама мені поробити ковдри!; Я буду пильно працювати над собою[...]; – Восени буде вам уже Сава при всіх помагати, тату![...].* У недієслівних та односкладних реченнях формантом їх індикативного вияву майбутнього часу виступає відповідна форма допоміжного дієслова *бути*. Напр.: *Я буду дуже щаслива, бабусенько! – запевняла я її; Михайло може аж за три роки жениться. А поки що буде тобі дружбою; Буде тобі добре, а мені на душі буде легше.* У мові досліджуваних творів парадигматичний вияв майбутнього часу речення поодиноким представлений варіантною ненормативною формою „другого складеного майбутнього”, напр.: *[–Гадає, що як Сава візьме його гадя, його Рахірку, то ми таки зараз відділимо йому половину нашої землі] та він буде мав за що пити!; Тоді буде міг вибирати між Рахірою або землею.*

Індикативна парадигма дієслівних речень чотиричленна, оскільки до неї входять і форми давноминулого часу. У мові досліджених творів така граматична форма простого речення представлена мало. Напр.: *Він був також увійшов у кімнату; Я була привикла до того, що з її оточення була я її найсимпатичніша.*

Плюсквамперфектна форма в часовій парадигмі недієслівних речень відсутня у зв'язку з морфологічною природою їх присудка.

У систематизації парадигматичних форм важливим є прояв у реченні так званої типізованої в граматиці семантики, на чому ґрунтується основний семантико-граматичний принцип її класифікації. Типізована семантика речення є першим компонентом його граматичного значення, тому що не можна аналізувати граматичну форму без знання того, що ця форма виражає [2, с. 17].

Індикативній парадигмі протиставлена система ірреальномодальних видозмін речення, що виявляється в певному наборі синтаксичних значень, структурно співвідносних з дієслівними умовним та наказовим способами, проте семантично ширших за них. Перелік значень ірреальної модалності речення традиційно представлений п'ятьма семантичними різновидами – умовного простого, умовного складного, бажального, наказового та повиннісного способів. Однак він не становить закритої системи і може бути доповнений. Якщо термін „система” розглядати як „сукупність однотипних одиниць, пов'язаних закономірними відношеннями”, то поява серед них ще однієї, яка не порушуватиме принципу побудови цілого, видаватиметься досить очікуваною і логічною. Серед істотних ознак будь-якої лінгвістичної системи виділяють структурність, ієрархічність, відносну неподільність її одиниць, динамізм, відкритість та розвиток. У зв'язку з цим, аналізуючи просте речення в системі парадигматичного поля, можемо говорити про систему його граматичних видозмін як про систему динамічну, що перебуває в постійному розвитку. Динамізм системи виявляється в постійних якісних та кількісних змінах в її будові за збереження системних характеристик. Поширення, таким чином, переліку ірреальномодальних значень ще одним – допустовим – є закономірним, оскільки він доповнює вже наявні за допомогою властивостей, функцій, які взаємовизначені за властивостями цілого [3, с. 63-6]. Отже, ірреальномодальну парадигму простого речення вважаємо шестичленною.

Забезпечує передачу типізованих значень об'єктивномодальних видозмін простого речення набір службових слів, зокрема часток, які найповніше реалізують свою допоміжну функцію саме на синтаксичному рівні, що логічно висвітлюється в їх сучасній назві „аналітичні синтаксичні морфеми” [І.Р. Вихованець]. Вони слугують структурними компонентами синтаксичних одиниць, а отже й формальних видозмін простого речення та виразниками семантико-синтаксичних відношень між ними.

Під формою в граматиці розуміють зовнішнє вираження внутрішніх власне граматичних ознак і властивостей, які притаманні одиниці мови. Це загальне положення поширюється і на синтаксис як розділ граматики, де способи синтаксичного оформлення кожної одиниці, у тому числі й формально-граматичні видозміни простого речення, мають свою специфіку. Активним формантом при парадигмоутворенні виступає частка *би/б* та її контамінації із сполучними засобами *коли б, якщо б, тільки б, якби, лиш би* і под., частка *хай/нехай*. Важливу роль в утворенні деяких граматичних видозмін речення відіграє порядок слів та інтонація.

Частки маркують ірреальномодальні форми речення і в поєднанні з присудком утворюють аналітичну предикатну синтаксему.

Мова досліджуваних творів Ольги Кобилянської представлена усією палітрою ірреальномодальних значень, і граматичні форми простих речень укладаються в шестичленну парадигму.

Парадигматична форма умовної простої модалності вживається тільки як просте речення на основі морфологічного умовного способу на *-л, -в+би/б*. Типізованим значенням умовного простого способу є вираження ситуації, ірреальної дії, що може реалізуватися за певних (окреслених чи ні) умов, значення можливості в невизначеному часовому плані. Напр.: *Я би йому не повірила у всім; Він узяв би газдівство в свої руки і примусив би пияка сидіти тихо на печі.*

Досить поширена в мові досліджених творів форма простого умовного способу речення, утвореного на основі давноминулого часу, напр.: *Не раз був би мури головою розвалив та й пішов до вас; Сава був би пішов і служив, і був би зносив тяжке й тверде твердо й уперто[...]. Сава не був би мав таких пригод, як сей[...].*

Парадигматична форма умовного складного способу безпосередньо пов'язана з умовною простою, оскільки реалізується тільки в складному реченні (у складнопідрядному реченні умови) у ролі підрядної частини. При головній частині вона набуває узагальненого значення визначеної умови для можливої реалізації дії, вираженої умовною простою формою. При творенні цієї форми речення в мові творів письменниці використовуються контаміновані сполучні засоби *якби, коли б*. Напр.: *Якби він вам і хату над головою запалив, [ви б набрали води в рот]. Коли би так панна Марія була молода, [...] [то, певно, була би з них добра пара].*

Парадигматичним виявам із значенням бажальної модалності у досліджуваних творах властива варіантність, що забезпечується такими засобами: 1) контамінаціями *якби, аби, коби (лише), бодай (би)* на тлі відповідного інтонаційного оформлення речення, напр.: – *Так, якби знала! – говорила раз по раз. – Так, якби знала; – Аби якнайборше додому вернув, Івоне, аби якнайборше додому вернув! – потвердила Марія; Коби всі їх так кривдили, як я!; Коби він лише*

здоров!; Лише коби студінь попустила...; Бодай би я була його ніколи не бачила, бодай він мені й не снівся!; 2) препозицією присудка з часткою би/б, напр.: Мовчала б ти!; Дав би бог святий! – відповіла Марійка побожно; 3) поєднання (неможливе на морфологічному рівні) частки хай/нехай/най з першою особою однини дієслова, напр.: – Так іди ти вперед мене! – промовив він. – Нехай тебе добре затьмлю!; – Грай, най гуляю! Най погуляю! В мене одна сестрінка!; – Позвольте, тату, най я тиєницю посяю!; 4) уживанням частки би/б в інфінітивному реченні, напр.: Вам би більше відпочивати; Вам би конче виїхати вліті, Наталочко, – мовила старенька панна; 5) формою, омонімічною з умовним простим способом, за окличної інтонації речення, напр.: Ви повчили б його зараз, Івоніко! Хлопець псується, став ще гірше лінивий [...]. Виявам наказової модальності речення властиві такі ж значення, як і відповідному способу в морфології, за незначної невідповідності у формальних показниках. Напр.: Ой, не гріши, небого, не гріши, не гріши!; Ідіть зі мною, жиймо для себе!; Нехай прийде сам, на храм най прийде і подивиться сам на неї. Замість варіантної наказової форми із часткою щоб фактичний матеріал засвідчив уживання частки аби-сьте, напр.: – Я йду, звідки прийшов, – скупів він, – аби-сьте знали! Аби-сьте таки знали! – І очі його замиготіли зимним блиском.

Семантикою парадигматичної форми речення з повиннісною модальністю є обов'язковість, вимушеність здійснення чого-небудь, здебільшого проти волі виконавця. Формальним показником цього модального значення речення є некоординованість дієслова-присудка, вжитого в наказовому способі другої особи однини, при підметі першої, другої, третьої особи однини чи множини. Суттєво, що форма наказового способу дієслова в таких випадках позбавлена значення наказовості. Непродуктивність цієї парадигматичної форми речення в сучасній українській мові взагалі підтверджується її рідковживаністю і в мові творів О. Кобилянської зокрема. Напр.: [Якби я сама не заробила та не придбала], то хоч гинь із голоду!

Семантикою допустової модальності речення є вираження дії, обставини, усупереч яким відбувається інша дія, або вираження не взятої до уваги, зігнорованої умови. Таке значення парадигматичних форм речення допустової модальності зумовлює її функціональну специфіку – використання в ролі конститутивного елемента складного речення або в ролі відносно самостійного повідомлення, яке реалізує своє допустове значення в тісному зв'язку з контекстом. Формальними показниками таких парадигматичних форм речень виступають синтаксичні морфеми хай/нехай/най (би) (з нейтралізованим значенням наказовості), хоч би. Напр.: [Як кого має що найти], то най він і двері зачинить, [то воно до нього прийде]; Най собі люди кажуть, [що хочать, а жид може все]; Нехай чоловік буде умний і розсудливий скільки хоче, [але коли він цієї філософії не вміє приновити до життя, то ця філософія несправедлива]; [Я був би його не запросив до участі в концерті]. Нехай би грав і так, як сам Паганіні!; – [...] нехай би я що говорила, [він не обзивається до мене]; Хоч би ми що й казали, [на нас не дивиться ніхто].

Як бачимо, мовостиль Ольги Кобилянської відзначається всеохопністю у використанні граматичних форм простого речення, у ньому задіяна вся палітра об'єктивно-модальних значень з варіантними засобами їх вираження, що увиразнює психологічну спрямованість творів письменниці.

Література

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – Вып. 4. – М., 1965. – С. 447-448.
2. Кадомцева Л.О. Діалектна єдність граматичних значень речення і рівні аналізу // Українське мовознавство. – 1977. – № 5. – С.14-18.
3. Романюк Т. Семантика допустовості в системі ірреально-модальних значень простого речення // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 63-66.